

Олександр ЧОРНИЙ,

доцент кафедри історії України
та всесвітньої історії
Центральноукраїнського державного
університету імені Володимира Винниченка,
кандидат історичних наук,
Кропивницький, Україна

Oleksandr CHORNYI,

Associate Professor of the Department
of History of Ukraine and World History,
Volodymyr Vynnychenko
Central Ukrainian State University,
PhD in History,
Kropyvnytskyi, Ukraine

e-mail: komandarmus12@gmail.com
ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-5169-3554>

Бої за Кривий Ріг і Нікополь на тлі німецько-радянського протистояння на Дніпрі восени 1943 — взимку 1944 року

У статті представлені бої за Кривий Ріг і Нікополь як складова битви за Дніпро в роки Другої світової війни. Їх хід був пов'язаний з подоланням ріки та розширенням плацдармів на її правому березі. Наголошується, що німецько-радянське протистояння на криворізькому та нікопольському напрямках продовжувалося значно довше в часі, ніж прийнято вважати в історіографії війни, і охоплює події з 15 жовтня 1943 по 29 лютого 1944 року. Доведено, що довготривала боротьба супротивників обумовлювалася двома причинами — можливим контр-ударом Вермахту в пониззі Дніпра з метою деблокування 17-ї німецької армії в Криму та необхідністю контролю над залізрудними та марганцеворудними родовищами, що давали основні ресурси для оборонної промисловості СРСР та Німеччини.

Ключові слова: битва за Дніпро, Червона армія, Вермахт, Кривий Ріг, Нікополь, Криворізький залізорудний басейн, Нікопольське марганцеворудне родовище.

The Battles of Kryvyi Rih and Nikopol on the Background of the German-Soviet Confrontation on the Dnieper in Autumn 1943 — Winter 1944

Within the scope of the offered publication, the author states that the battles of Kryvyi Rih and Nikopol are a component of the Battle of the Dnieper, as their course is connected with the elimination of the Nikopol bridgehead, the overcoming of the river south of the Dnieper, the expansion of bridgeheads on its right bank, and the establishment of Soviet control over the Nikopol and Kryvyi Rih industrial basins. German-Soviet confrontation in the Kryvyi Rih and Nikopol directions is much wider in time than is generally considered in the historiography of the war, and covers the events not from the end of January to the end of February 1944, but dates back to October 15, 1943 — February 29, 1944. The researcher proves that the extremely difficult and long-term struggle of the opponents for Kryvyi Rih and Nikopol was due to two reasons — a possible Wehrmacht counterattack in the lower reaches of the Dnieper to unblock the 17th German Army in the Crimea and the need to control iron ore and manganese ore deposits, as the main resources for the defense industry of both the USSR and Germany.

The author emphasizes that the battle of Kryvyi Rih and Nikopol lasted two and a half times longer than the "world-historical" battle of Kursk. Within the scope of the article, the issue of revising the postulates rooted in Soviet and post-Soviet historical science about the turning point in the German-Soviet confrontation on the Eastern Front, which allegedly took place near Stalingrad and the Kursk salient in the first half — the middle of 1943, is raised. The article suggests that the Red Army actually succeeded in breaking the German military machine not at the Kursk Offensive, but during the Battle of the Dnieper. The study was prepared on the basis of previously unknown (once secret) archival documents and materials published in the post-Soviet period, which makes the arguments and conclusions presented here relevant.

Key words: Battle of the Dnieper, Red Army, Wehrmacht, Kryvyi Rih, Nikopol, Kryvyi Rih iron ore basin, Nikopol manganese ore deposit.

Битва за Дніпро на Східному фронті наприкінці літа є однією з найменш досліджених тем в історії Другої світової війни. В історичній науці її й досі датують у межах 24 серпня — 24 грудня 1943 року. Але події, що відбувалися взимку та навесні 1944 року в смузі наступу Українських фронтів, дозволяють стверджувати, що баталія продовжувалася і в січні-березні 1944 року, доки на дніпровському правобережжі не було утворено суцільну лінію фронту, контрольовану Червоною армією. Взимку та навесні 1944 року найбільш важливі події на фронті відбувалися у межах контрольованих Вермахтом плацдармів в районі Корсуня, Кривого Рогу — Нікополя та в пониззі Дніпра.

Стосовно деокупації Нікопольщини і Криворіжжя ще в радянській історіографії сформувався стійке бачення, що Червона армія відновила над ними контроль під час т. зв. «Нікопольсько-Криворізької наступальної операції» 30 січня — 29 лютого 1944 р. (Грылёв А., 1970). Цей же підхід щодо розгортання бойових дій на нікопольсько-криворізькому напрямку був успадкований вітчизняною мілітаристикою після здобуття Україною незалежності (Буцько О., 2010; Грицюк В., 2010). Водночас доступні архівні матеріали дозволяють стверджувати, що боротьба за Кривий Ріг і Нікополь розпочалася значно раніше — восени 1943 р. Аналіз радянської та пострадянської військово-історичної літератури дозволяє констатувати, що історіографія окресленого питання досить скупа. Насамперед це розвідки Г. Уткіна (Уткін Г., 1967) та М. Шеховцова (Шеховцов Н., 1968), але у них повну картину німецько-радянського протистояння на нікопольському та криворізькому напрямках восени 1943 — взимку 1944 року не відтворено, що визначає актуальність пропонованої розвідки.

Мета статті — довести, що бої за Кривий Ріг і Нікополь були значно тривалішими в часі, ніж це усталилося в історіографії Другої світової війни.

Джерельною базою для публікації стали документи Ставки ВГК (опубліковані в 1990-х роках)¹, журнали бойових дій 2-го і 3-го Українських фронтів, що зберігаються в Центральному архіві міністерства оборони Російської Федерації, а також спогади генералів І. Конєва, В. Чуйкова, Е. фон Манштейна, В. Хаупта та А. Шпеєра.

Судячи із загального перебігу подій на Східному фронті, як влітку 1941 року, так і восени 1943 — взимку 1944 року, СРСР і Німеччина надавали великого значення

Криворізькому і Нікопольському басейнам, що значною мірою забезпечували промисловість залізом і марганцем, широко використовуваними для потреб військово-промислового комплексу. Насамперед — для виробництва легованої сталі для танкобудування. У працях дослідників, котрі вивчають історію промислових розробок марганцеворудних родовищ на просторах СРСР, досить часто зустрічається посилення на промову головного пропагандиста III Райху Й. Геббельса після захоплення Нікополя 17 серпня 1941 року. У ній він сказав, що відтоді радянські заводи були приречені на марганцевий голод, а «непереможній армії» фюрера лишилося знищити останні радянські танки.

Дійсно, окупація Кривого Рогу і Нікополя в середині серпня 1941 року для Німеччини була знаковим досягненням, оскільки німецька промисловість (широко орієнтована на виробництво озброєння) гостро відчувала брак марганцю та заліза (Промышленность Германии, 1956. С. 253). Нікопольський марганцеворудний та Криворізький залізорудний басейни стратегічно були не менш важливими і для Радянського Союзу, оскільки були основними постачальниками марганцю та заліза (до 55 %) для радянської оборони. Тут доцільно наголосити, що після деокупації Нікополя і Кривого Рогу в лютому 1944 року Й. Сталін у наказі Верховного Головнокомандувача від 23 лютого спеціально відзначив, що за три місяці зимової кампанії СРСР повернув під свій контроль «важливі промислові райони з багатючими покладами залізної руди і марганцю»². Це означає, що протистояння РСЧА і Вермахту на криворізькому та нікопольському напрямках для обох сторін носило вирішальне значення — військово-політичного та військово-економічного характеру. Для Червоної армії взяття під контроль Кривого Рогу і Нікополя було одним із стратегічних завдань ще восени 1943 року.

На початку 20-х чисел вересня 1943 року ситуація на німецько-радянському фронті була такою: війська Центрального фронту під командуванням генерала армії К. Рокосовського захопили плацдарм оперативного значення у межиріччі Дніпра й Прип'яті в районі населених пунктів Нивки, Машеве, Теремці; з'єднання Воронезького фронту генерала армії М. Ватутіна успішно форсували Дніпро в районі Лютіж — Нові Петрівці, а також Ржищева, Великого Букрина та на північ і на південь від Канєва; військам Степового фронту генерала армії І. Конєва вдалося захопити плацдарм оперативного значення в районі Куцеволівки — Мишуриноного Рогу — Дніпровокам'янки —

¹ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. 360 с.; Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1944–1945 гг. Т. 16 (5–4). Москва: ТЕРРА, 1999. 368 с.

² Приказ Верховного Главнокомандующего № 16. Москва, Кремль. 23 февраля 1944 г. Красная звезда. 1944. 23 февраля. С. 1.

Бородаївки — Домоткані. В інших місцях вздовж усієї лінії фронту з'єднання Центрального, Воронежського, Степового і Південно-Західного фронтів продовжували виходити до Дніпра.

На плацдармах розгорнулися тяжкі бої, в яких Червона армія потроху відвойовувала оперативний простір. Й. Сталін і Ставка ВГК, які раніше побоювалися, що Червона армія надовго загрузне на Дніпрі і не зможе швидко його подолати, у цій ситуації (судячи з директив, адресованих фронтовому командуванню) відчували певну ейфорію, таке собі «запаморочення від успіхів», а тому постійно намагалися тиснути на війська, вимагаючи швидких перемог. Доволі часто поставлені завдання не враховували ні оперативну ситуацію на фронті, ні можливості наступаючих частин і з'єднань. Маючи значну перевагу в живій силі (за рахунок мобілізацій, що проходили на деокупованих / зайнятих територіях), Й. Сталін вимагав швидкого просування Червоної армії вглиб правобережжя Дніпра. Восени 1943 року для радянського вождя швидкі та гучні перемоги на Східному фронті були вкрай необхідні.

Справа в тім, що на 19–30 жовтня 1943 року в Москві було заплановано роботу міжнародної конференції, на якій мали зустрітися міністри закордонних справ США, Великобританії та СРСР для обговорення заходів щодо подальшого ведення війни проти Німеччини та її союзників у Європі. Також передбачалося напрацювання низки рішень щодо європейських і світових проблем, спровокованих війною. І якщо США і Великобританія запланували розглянути питання стосовно загальної безпеки, стосовно ситуації в Італії та на Балканах, щодо майбутнього Німеччини, Польщі, Дунайських та Балканських країн, післявоєнного економічного співробітництва з СРСР, то радянську сторону цікавило лише обговорення заходів, спрямованих на скорочення строків війни проти Німеччини та її союзників, що Й. Сталінім і його оточенням вбачалося у відкритті другого фронту на заході Європи. Остерігаючись подій на Сицилії та на півдні Італії, а також побоюючись того, що союзники можуть позиціонувати події на Апеннінах як відкриття того ж таки другого фронту, СРСР намагався тиснути на уряди США і Великобританії, зокрема й гучними перемогами на фронті, воліючи розпочати Московську конференцію з якомога вигіднішою переговорною позицією. Саме цим можна пояснити деякі «забаганки» Й. Сталіна, а з тим і Ставки ВГК, і Генерального штабу РСЧА.

28–29 вересня і 1 жовтня 1943 року Ставка адресувала командуванню Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів кілька директив, якими фронтовому командуванню і представникам Ставки на фронтах — маршалам СРСР Г. Жукову і О. Василевському — були поставлені завдання:

1) Центральному фронту «не пізніше 7 жовтня» вийти на рубіж Каганович — Малин — Радомишль, 2) Воронежському фронту теж «не пізніше 7 жовтня» зайняти фронт Ставище — Брусилів — Фастів — Біла Церква³; 3) Степовому фронту в найкоротші строки (до 18–20 жовтня⁴ вийти на рубіж Христинівка — Новоукраїнка — Долинська — Кривий Ріг⁵; 4) Південно-Західний фронт «не пізніше 3 жовтня» мав ліквідувати утримуваний противником Запорізький плацдарм, взяти під контроль Запоріжжя, форсувати Дніпро і перейти в наступ у загальному напрямку на Нову Миколаївку, Кривий Ріг, Апостолове, Грушевий Кут⁶; 5) війська Південного фронту були зобов'язані ліквідувати німецьку оборону на річці Молочній і в районі Мелітополя (т. зв. укріплену лінію «Вотан»), взяти під контроль Північну Таврію, ліквідувати Нікопольський плацдарм противника і частиною сил увійти в Крим⁷.

Таким чином, до 18–20 жовтня 1943 року (до початку московської конференції) Червона армія мала повністю очистити лівобережжя Дніпра, ліквідувати усі плацдарми противника, зламати його оборону вздовж ріки та вийти на рубіж Каганович (нині Поліське) — Малин — Радомишль — Брусилів — Фастів — Біла Церква — Христинівка — Новоукраїнка — Долинська — Кривий Ріг — Апостолове — Грушевий Кут (нині Грушеве), взявши під контроль великі міста та знакові економічні центри — Київ, Черкаси, Кіровоград, Кривий Ріг, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь. У разі таких швидких дій на правобережжі Дніпра було б утворено великий суцільний плацдарм — важливий для розгортання наступу на захід та південний захід з метою виходу на радянський державний кордон 1941 року.

Поставлені завдання фронти у визначений строк, як відомо, виконати не змогли. Тому є різні причини, але ключових серед них кілька. По-перше, це недооцінка можливостей противника. Швидкоплинна деокупація значної частини Лівобережної України з виходом радянських з'єднань до Дніпра і Молочної впродовж одного місяця (кінця серпня — кінця вересня 1943 року) не викликала у Й. Сталіна та його найближчого оточення розуміння того, що успішні дії Червоної армії на цьому напрямку — це не лише наступальна майстерність РСЧА, а й вдалий маневр і вмілий відхід групи армій «Південь» Е. фон Манштейна

³ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3). Москва: ТЕРРА, 1999. С. 207–208.

⁴ Там само. С. 316.

⁵ Там само. С. 210–211.

⁶ Там само. С. 212.

⁷ Там само.

та групи армій «А» Е. фон Клейста. По-друге, найзапекліші бої у протистоянні Червоної армії і Вермахту під час битви за Дніпро якраз почалися під час його форсування, захоплення плацдармів на правобережжі Дніпра та розширення їх до рівня оперативних і стратегічних, а тому про швидке просування на західному березі ріки не могло бути й мови, оскільки перед радянськими з'єднаннями ще стояло важливе і складне завдання — зламати німецьку оборонну ініціативу. Й. Сталін цього не розумів і не усвідомлював. Він вважав, що захоплення плацдармів можливе «на плечах відступаючого противника»⁸, а чисельна перевага в живій силі дозволить у найкоротші терміни вийти на окреслені директивами позиції. По-третє, з-поміж вищого радянського командування не було особистостей такого рівня, які б суперечили Й. Сталіну і могли обґрунтовано довести, що директиви і накази в стилі «радянської штурмівщини» виконати до середини жовтня 1943 року неможливо, що й засвідчив хід подій.

Плани радянського швидкого прориву на правобережжі Дніпра у першій половині жовтня 1943 року розбилися об німецьку оборону. Аналіз мемуарної літератури, директив Ставки ВГК та журналів бойових дій засвідчує, що Вермахт приділяв серйозну увагу організації оборони на ймовірних ділянках радянських проривів — у межах захоплених Червоною армією плацдармів наприкінці вересня 1943 року (Манштейн Е., 2010. С. 516). З огляду на це практично вздовж усієї лінії судноплавної частини ріки (від Лоева до Херсона) продовжила розгортатися битва за Дніпро. Для обох сторін цього етапу німецько-радянського протистояння на головній водній артерії України стояли надважливі завдання: для Червоної армії — відтіснити Вермахт від дніпровського рубежу й утворити суцільну лінію фронту на Правобережжі, а для Вермахту — витіснити радянські з'єднання з західного берега ріки, зайняти вздовж неї оборону та спробувати нав'язати противнику позиційні бойові дії, таке собі «сидіння на Дніпрі».

Виконуючи Директиву Ставки ВГК за № 30 204 від 29 вересня 1943 року, з'єднання Степового фронту не змогли швидко розширити плацдарм у районі на південний захід від Кременчука. Бої за його розширення тривали до середини жовтня 1943 року. Лише 15 жовтня 37-ма, 57-ма, 7-ма гвардійська, 5-та гвардійська танкова армії та 7-й механізований корпус почали просуватися на криворізькому напрямку. У той же час ударні частини 5-ї гвардійської армії були націлені на олександрійсько-знам'янський напрямок.

Німецьке командування, розуміючи загрозу просування радянських військ на Криворіжжі,

⁸ Там само. С. 201.

почало підтягувати до Кривого Рогу війська, що прибували на Східний фронт із Західної Європи, а також перекинуло частину сил з інших ділянок фронту. Е. фон Манштейн розумів, що успіх противника в районі Кривого Рогу стане загрозою для правого флангу і тилу 1-ї танкової та 6-ї польової армій, які зосереджувалися на криворізькому напрямку та на південь від Запоріжжя (Манштейн Е., 2010. С. 516–517). Тут варто зауважити, що 10–14 жовтня 1943 року війська Південно-Західного фронту (12-та, 8-ма й 3-я гвардійські армії) зламали німецьку оборону на запорізькому напрямку, ліквідували Запорізький плацдарм противника, взяли під контроль Запоріжжя (14.10.1943) та почали розширювати плацдарм в районі населених пунктів Аули, Романкове, Військове (Чуйков В., 1982. С. 399).

Станом на 23–25 жовтня 1943 року з'єднанням 5-ї гвардійської танкової та 37-ї армій вдалося вийти на лінію Митрофанівка (за 30 км від Кіровограда) — Вершино-Кам'янка — Кривий Ріг⁹. Частини 18-го танкового корпусу полковника О. Фірсовича та 29-го танкового корпусу генерал-майора танкових військ І. Кириченка вийшли на ближні підступи до міста (Егоров П. и др., 1969. С. 105). Е. фон Манштейн розумів, що втрата міста і потужного залізничного вузла стала б загрозою повносилового удару в тил німецьким частинам, що тримали фронт у районі Дніпродзержинська та Дніпропетровська (Манштейн Е., 2010. С. 511–513). З огляду на це він суттєво посилив 57-й та 52-й армійські корпуси 1-ї танкової армії, передавши у підпорядкування армійського командування 376-у та 15-у піхотні, 24-у та 11-у танкові дивізії, а також моторизовану дивізію «Велика Німеччина».

З 24 по 28 жовтня 1943 року на криворізькому напрямку та в районі Кривого Рогу точилися тяжкі бої¹⁰. У той же час перейшли у наступ 46-та й 8-ма гвардійська армії 3-го Українського фронту¹¹, яким 25 жовтня вдалося оволодіти Дніпродзержинськом та Дніпропетровськом. 24 жовтня командувач 5-ї гвардійської танкової армії генерал-полковник танкових військ П. Ротмістров силами 18-го і 29-го танкових корпусів спробував штурмом взяти Кривий Ріг. Зайнявши кілька кварталів, танкісти протрималися у місті до вечора, а потім були змушені відступити через брак пального і належної підтримки піхоти. 25 жовтня ті ж самі частини спробували вдруге штурмувати Кривий Ріг. Втрати

⁹ Центральний архів Міністерства оборони РФ (далі — ЦАМО РФ). Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 392. Арк. 34–36.

¹⁰ ЦАМО РФ. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 392. Арк. 36–38.

¹¹ 20 жовтня 1943 року Наказом Верховного Головнокомандувача Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти були перейменовані відповідно у Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й та 4-й Українські фронти.

бойових машин у вуличних боях змусили командою вивести танки за межі міста. У ніч з 25 на 26 жовтня І. Конев наказав П. Ротмістрову передати зайняті рубежі 37-ї армії, а 5-й гвардійській танковій армії поставив завдання перегрупуватися й розпочати наступ в обхід міста з заходу, відрізати противнику шляхи відходу на південний захід і південь, після чого спільно з частинами 37-ї армії штурмом взяти Кривий Ріг (Егоров П. и др., 1969. С. 109–110).

Вранці 27 жовтня 29-й танковий корпус переправився через річку Інгулець в районі Лозоватки і почав просуватися на південь, обходячи Кривий Ріг із заходу. Корпус мав завдання штурмувати місто з півдня. За ним просувався 18-й танковий корпус, завданням якого було атакувати об'єкт з південного заходу.

Проти радянських частин діяли 11-та й 23-я танкові та 376-та й 15-та піхотні дивізії, підсилені моторизованою дивізією «Велика Німеччина». Зав'язалися жорстокі бої. Під кінець 28 жовтня 29-й танковий корпус вийшов до Катеринівки, де був зупинений німецькими танкістами. Не увінчалися успіхом у цей час і дії 37-ї армії, яка тримала плацдарм на правому березі Інгульця на північний захід від Кривого Рогу. Її частини під ударами німецького танкового угруповання з району Никифорівки відійшли на Інгулець¹². Під загрозою оточення вимушені були відступити на рубіж Недай-Вода — Веселі Терни і частини 5-ї гвардійської танкової армії. Задля об'єктивності варто відзначити, що 29-му і 18-му танковим корпусам у будь-якому випадку довелося б поступитися противнику, оскільки в обох частинах із 214 бойових машин наявних на середину жовтня лишилися тільки 65 танків (Шеховцов Н., 1968. С. 33).

На зайнятих рубежах 37-ї та 5-ї гвардійській танковій арміям довелося перейти до оборони і відбивати атаки до 2–3 листопада 1943 року. Така ситуація склалася ще й тому, що 46-та та 8-ма гвардійська армії 3-го Українського фронту, зайнявши Дніпродзержинськ і Дніпропетровськ¹³, не змогли 25–28 жовтня прорвати німецьку оборону на криворізько-апостолівському напрямку і були зупинені на лінії Адамівка — Павлівка — Солоне — Федорівка. Доки тривали оборонні бої 37-ї та 5-ї гвардійської танкової армії на північ та північний захід від Кривого Рогу, правофланговим з'єднанням 3-го Українського фронту до 3 листопада вдалося дещо потіснити противника і вийти на рубіж Милорадівка — Мала Софіївка — Федорівка (Шеховцов Н., 1968. С. 36–37).

У кінці жовтня — на початку листопада 1943 року увінчалася успіхом просування 4-го Українського фронту. Його з'єднання

прорвали оборону на Молочній, взяли під контроль Мелітополь (23.10.1943), заблокували кримське угруповання противника (30.10 — 04.11.1943), вийшли до Дніпра в районі Горностаївки, Каховки (02.11.1943), Цюрупинська (Олешок) та Голої Пристані (04.11.1943). За Вермахтом на лівобережжі Дніпра лишилися Нікопольський плацдарм (120 км по фронту Дніпровських плавнів від Благовіщенська до Горностаївки) та невеликий плацдарм у районі на північний схід від Цюрупинська (Казанцев В., 1977. С. 65).

5 листопада 1943 року після виходу 4-го Українського фронту в пониззя Дніпра та на північний кордон Кримського півострова, Ставка ВГК адресувала командуванню 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів директиву за № 30 238, у якій вказала, що для з'єднань цих фронтів «першочерговим і найголовнішим завданням є розгромити криворізько-нікопольське угруповання противника». Цим же документом командувачу 2-го Українського фронту було поставлено завдання «надійно закріпитися на утримуваному рубежі, завдати удару силами 37-ї, 57-ї та 5-ї гвардійської танкової армії у загальному напрямку на Лозоватку, Широке, оволодіти Кривим Рогом, вийти на рубіж Петрове — Гурівка (вкл.) — Широке. Наступ розпочати 12–14 листопада 1943 року»¹⁴. У той же час з'єднання правого крила 3-го Українського фронту (46-та та 8-ма гвардійська армії) мали просуватися у напрямку Софіївки, Долгінцевого та вийти на рубіж Широке — Апостолове, тим самим сприяючи 2-му Українському фронту в оволодінні Кривим Рогом.

Командувач 2-го Українського фронту генерал армії І. Конев вирішив діяти наступним чином: 57-ма армія (9 стрілецьких дивізій) мала прорвати оборону противника і основними силами просуватися на Кривий Ріг. Окрім того, армійські частини мали забезпечити уведення в прорив 5-ї гвардійської танкової армії і 7-го механізованого корпусу, які повинні були спрямувати ударні сили на Кривий Ріг і Широке; 37-ма армія (теж у складі 9-ти стрілецьких дивізій) у взаємодії з правофланговими арміями 3-го Українського фронту мала прорвати німецьку оборону, наступати на Лозоватку і спільно з 57-ю армією взяти під контроль Кривий Ріг; 5-та повітряна армія мала наносити удари по німецьких артилерійських і мінометних батареях, районах накопичення танків, а також бомбардувати шляхи підтягування противником резервів у напрямку Кривого Рогу і Кіровограда¹⁵.

Підготовка до наступу тривала з 5-го по 13-те листопада, а зранку 14 листопада війська

¹² ЦАМО РФ. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 392. Арк. 43.

¹³ Там само. Ф. 243. Оп. 2900. Спр. 96. Арк. 100–115.

¹⁴ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3). С. 231.

¹⁵ ЦАМО РФ. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 396. Арк. 14.

2-го Українського фронту розпочали наступ на Кривий Ріг, того ж дня почали просуватися на Широке та Апостолове 46-та й 8-ма гвардійська армії 3-го Українського фронту. Швидко прорвати лінію оборони противника не вдалося, нічого не дало і введення в бій 5-ї гвардійської танкової армії. У її складі було лише 50 танків (Стратегический очерк, 1961. С. 572–573). Цього було недостатньо, аби прорвати німецькі позиції. До того ж розпочалися дощі, що унеможливило нанесення ударів з повітря. З 16 по 20 листопада з'єднання 2-го Українського фронту в основному відбивали контратаки противника. 24–28 листопада 37-ма та 57-ма армії знову спробували перейти в наступ, але їхні дії зупинили німецькі танкові частини. До того ж бої для обох сторін були ускладнені затяжними дощами¹⁶.

Не кращою була ситуація і в смузі наступу з'єднань 3-го Українського фронту. У другій половині листопада війська 46-ї армії мали тіснити противника, завдаючи удару у напрямку Долгінцевого. 8-ма гвардійська армія завдавала удару у напрямку на Апостолове, вздовж залізничної вітки Дніпропетровськ — Миколаївка — Апостолове. Розрахунок був на те, що як тільки німецьке командування відчуже загрозу флангового удару, почне відходити частинами 1-ї танкової та 6-ї польової армії з Нікопольського плацдарму. Наступ тривав до кінця листопада, але досягти відчутних результатів обом арміям не вдалося. Вони просунулися вглиб німецької оборони до 20 км. З 26 по 30 листопада частини 6-ї радянської армії форсували Дніпро на південь від Запоріжжя і захопили плацдарм у районі Розумівки, який, за умови накопичення сил, дозволяв організувати просування на марганецько-нікопольському напрямку. Вермахту у цей час вдалося надійно утримувати Нікопольський плацдарм¹⁷. Після цього листопадовий наступ 2-го і 3-го Українських фронтів на криворізько-нікопольському напрямку зупинився.

На початку грудня 1943 року війська 2-го Українського фронту спробували ще раз перейти до активних дій на криворізькому та кіровоградському напрямках. 8 грудня командувач фронтом отримав наказ «нанести силами 7-ї гвардійської, 57-ї та 37-ї армії удар у напрямку Мошориного, Новгородки, Шевченкового, прорвати фронт противника і вийти на рубіж Інгуло-Кам'янка — Кривий Ріг — Шевченкове»¹⁸, а наступного дня Ставка ВГК на його ім'я надіслала ще одну директиву, якою в подальшому обумовлювалося просування тих же армії далі на південь — у напрямку Казанки і Березнегуватого з метою

ліквідації нікопольського угруповання противника спільно з арміями 3-го і 4-го Українських фронтів. Окрім того, частини 53-ї і 5-ї гвардійської армії на початку грудня було спрямовано на Олександрію і Знам'янку¹⁹.

Впродовж кількох днів наступу війська фронту взяли під контроль Олександрію (06.12.1943), Нову Прагу (08.12.1943), залізничні станції Шарівка (08.12.1943) і Медерове (09.12.1943), Знам'янку (09.12.1943), Мошорине (09.12.1943), Митрофанівку (09.12.1943), Петрове²⁰ (09.12.1943), Вершинокам'янку (10.12.1943), Новгородку (11.12.1943), Верблюжку (11.12.1943), Сотницьке (11.12.1943), Новоандріївку (12.12.1943), Новомиколаївку (12.12.1943), значно посунувши лінію протистояння у смузі наступу 2-го Українського фронту²¹. Але вже 13 грудня противник зупинив просування радянських частин та почав контратакувати. 20 грудня з'єднання фронту знову перейшли до оборони²², а наступного дня противнику вдалося повернути під контроль Новгородку.

До кінця грудня 1943 року війська 3-го Українського фронту (46-та, 8-ма гвардійська, 6-та армії та 23-й танковий корпус) закріпилися на рубежі Веселі Терни — Червоне Поле — Тернуватка — Лошкарівка — Менделєєвка — Китайгородка — Томаківка — Біленьке. Наземні сили підтримувала 17-а повітряна армія. Перед Нікопольським плацдармом діяли 3-я гвардійська, 5-та ударна, 28-ма та 2-га гвардійська армії, які не змогли впродовж листопада — грудня 1943 року витіснити німецькі 4-й та 29-й армійські корпуси за Дніпро. Противнику вдавалося тримати під контролем Нікопольський плацдарм (Хаупт В., 2006. С. 334), але довелося здати плацдарм у районі Олешок.

Як бачимо, з середини жовтня і до кінця грудня 1943 року радянське командування силами 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів здійснило три спроби ліквідувати криворізько-нікопольське угруповання противника, але ні жовтневий, ні листопадовий, ні грудневий наступи успіхом не увінчалися. На наш погляд, існує декілька причин такого розгортання подій: по-перше, німецьке командування досить грамотно вибудувало оборонну стратегію щодо можливого просування Червоної армії на криворізькому та нікопольському напрямках, забезпечивши фронт танковими та моторизованими з'єднаннями, що безумовно робило оборону максимально мобільною; по-друге, дії радянських військ були

¹⁶ Там само. Арк. 41.

¹⁷ ЦАМО РФ. Ф. 243. Оп. 2900. Спр. 106. Арк. 132.

¹⁸ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3). С. 243.

¹⁹ Там само. С. 244.

²⁰ Село неподалік Знам'янки. Селище Петрове — районний центр Кіровоградської області — у роки війни було деокуповано 21.10.1943.

²¹ ЦАМО РФ. Ф. 240. Оп. 2779. Спр. 399. Арк. 12–27.

²² Там само. Арк. 37.

часто непрофесійними, позбавленими ініціативи фронтового й армійського командування, поставленого в пряму залежність від директив Ставки ВГК та рішень Генерального штабу РСЧА, які не завжди володіли актуальною оперативною ситуацією на фронті; по-третє, дії радянських з'єднань більше нагадували фронтальні атаки (тобто атаки в лоб), ніж добре продумані та сплановані операції, що тягло за собою великі втрати серед особового складу. Останнє в мемуарах відзначав навіть Г. Жуков (Жуков Г. К., 1990. С. 230), який восени 1943 року координував дії 1-го й 2-го Українських фронтів як представник Ставки ВГК. До того ж наступальна стратегія РСЧА у досліджуваних подіях не відзначалася мобільністю — військам не вистачало танків і танкових підрозділів. Восени та взимку 1943 року в розпорядженні комфронтом І. Конєва була лише одна танкова армія (в складі одного механізованого та двох танкових корпусів), а також два окремі механізовані та один танковий корпуси, які командував спрямовував на найбільш проблемні ділянки фронту. У розпорядженні командувача 3-го Українського фронту взагалі був лише 23-й танковий корпус, а комфронтом Ф. Толбухін на нікопольському напрямку міг задіяти тільки 2-й та 4-й гвардійські механізовані корпуси.

У листопаді — грудні 1943 року тяжкі бої точилися не лише на криворізькому та нікопольському напрямках. Виснажливі бойові дії тривали й у межах київського плацдарму, захопленого зусиллями 1-го Українського фронту в першій половині — середині листопада, який на захід від Києва сягав Малина (12.11.1943), Черняхова (13.11.1943), Житомира (12.11.1943) та Фастова (07.11.1943). Танковим і моторизованим з'єднань групи армій «Південь» у середині листопада вдалося зупинити просування 1-го Українського фронту та розгорнути контрнаступ на київському напрямку і повернути під контроль Вермахту Житомир (19.11.1943), Черняхів, Івницю, Корнин та вийти на підступи до Радомишля, Брусилова й Фастова. Ситуацію вдалося вирішити лише наприкінці грудня 1943 — на початку січня 1944 року, після того як Червона армія повторно повернула під контроль Житомир (31.12.1943) та зайняла Новоград-Волинський (03.01.1944), Білу Церкву (04.01.1944), Таращу (05.01.1944) і Бердичів (05.01.1944)²³. Київський плацдарм перетворився на київсько-житомирський стратегічний плацдарм, з якого війська генерала армії М. Ватутіна почали просуватися на рівненсько-луцькому та вінницькому напрямках.

У той же час з'єднанням 2-го Українського фронту вдалося досягти успіху на кіровоградському напрямку — взяти під контроль Кіровоград (08.01.1944), а також значно

просунулися у напрямку Смілої, Новомиргорода, Великої Виски, на південь та на південний захід від Кіровограда в обхід Новгородки, що безумовно посилювало стратегічний плацдарм на Дніпрі, захоплений арміями 2-го і 3-го Українських фронтів (Конєв І., 1983. С. 85–96).

Важливим завданням для радянського командування на дніпровському правобережжі у другій половині січня 1944 року стали ліквідація т. зв. миронівсько-звенигородського виступу з вершиною в районі Канєва, контрольованого Вермахтом між наступаючими силами 1-го і 2-го Українських фронтів, а також виконання «старого» завдання — розгром криворізько-нікопольського угруповання противника.

Впродовж 24 січня — 17 лютого 1944 року зусиллями 1-го і 2-го Українських фронтів було оточено і ліквідовано потужне угруповання Вермахту в районі Корсуня, що увійшло в історію подій на Східному фронті як Корсунь-Шевченківська операція («Корсунь-Шевченківська битва», «Сталінград на Дніпрі», «Канни на Дніпрі», «Черкаський котел»), яку однозначно варто розглядати як продовження битви за Дніпро. На цьому свого часу наголошував перший радянський дослідник протистояння РСЧА і Вермахту на Дніпрі генерал-майор Ф. Ісаєв. Ліквідація миронівсько-звенигородського виступу стала подальшим просуванням Червоної армії на захід та сприяла утворенню єдиної лінії фронту для з'єднань 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів.

Як і в жовтні — грудні 1943 року, Ставка ВГК жадала якнайшвидшої ліквідації криворізько-нікопольського угруповання противника та повернення під контроль СРСР Криворізького залізничного і Нікопольського марганцеворудного басейнів.

30 грудня 1943 року Ставка ВГК адресувала Маршалу СРСР О. Василевському директиву за № 30 273, в якій вимагала, щоб з'єднання 3-го Українського фронту «наступали в загальному напрямку на Апостолове, Новий Буг, Вознесенськ з метою виходу на Південний Буг», 4-й Український фронт «після ліквідації Нікопольського плацдарму» мав розпочати просування у Криму²⁴.

Після проведеної підготовчої роботи, 10–12 січня 1944 року війська обох фронтів почали наступ. 3-й Український фронт завдав головного удару силами 46-ї і 8-ї гвардійської армій у напрямку на Апостолове, Кам'янку, Шолохове, 6-та армія активізувалася проти 17-го армійського корпусу в напрямку Марганець — Нікополь. 4-й Український фронт силами 3-ї гвардійської, 5-ї ударної та 28-ї армій атакував противника на Нікопольському плацдармі на лівому

²³ ЦАМО РФ. Ф. 236. Оп. 2673. Спр. 975. Арк. 10–57.

²⁴ Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16 (5–3). С. 252.

березі Дніпра. Зав'язалися тяжкі бої, які тривали до 17 січня²⁵. Війська 3-го Українського фронту вклинилися в оборону противника на 6–8 км, але прорвати її не змогли через брак боєприпасів. До того ж фронтове начальство не змогло зосередити на напрямку головного удару сильне угруповання прориву через брак танків.

17 січня 1944 року командування вирішило зупинити наступ, закріпитися на досягнутому рубежі та краще підготуватися до операції. Представник Ставки ВГК О. Василевський і комфронтом Р. Малиновський запросили Ставку підсилити фронт. Й. Сталін відреагував позитивно. До складу 3-го Українського фронту було передано 37-му армію зі складу 2-го Українського фронту, 4-й гвардійський механізований корпус зі складу 4-го Українського фронту та 31-й стрілецький корпус з Резерву Ставки ВГК. Також фронт отримав 64 танки, боєприпаси і пальне (Грылёв А., 1970. С. 107).

Успішні дії 1-го і 2-го Українських фронтів у районі Корсуня наприкінці січня — на початку лютого 1944 року значною мірою скували можливості командування групи армій «Південь» маневрувати резервами. Цим скористалося командування 3-го Українського фронту. 30 січня перейшли в наступ 37-ма і 6-та армії на криворізькому та нікопольському напрямках²⁶. 31 січня пішли в прорив 46-та та 8-ма гвардійська армії у напрямку на Апостолове²⁷. Того ж дня з'єднання 4-го Українського фронту розпочали штурм Нікопольського плацдарму противника на лівому березі Дніпра. На цій ділянці 3-я гвардійська армія діяла в напрямку Нікополя, 5-та ударна й 28-ма армії наступали в напрямку Малої і Великої Лепетихи²⁸. Дії обох фронтів підтримували з неба 17-та й 8-ма повітряні армії.

Упродовж 5–7 днів оборона противника була прорвана в кількох місцях: 5 лютого 1944 року 333-я стрілецька дивізія 6-ї армії зайняла місто Марганець, а 4-та гвардійська стрілецька дивізія 46-ї армії взяла під контроль Апостолове²⁹. Тим самим фронт 6-ї німецької армії було розсічено навпіл. 8 лютого 1944 року силами 4-го Українського фронту було ліквідовано Нікопольський плацдарм противника, і того ж дня 3-я гвардійська та 6-та армії за підтримки 17-ї повітряної армії зайшли до Нікополя³⁰. З 5 по 12 лютого тривали тяжкі бої в районі Апостолового, а в той же час з-під Нікополя вздовж Дніпра німецькі частини поспіхом відходили у напрямку Дудчиного. 16 лютого

радянські війська вийшли на Інгулець на південь від Кривого Рогу.

17 лютого війська 37-ї та 46-ї армій розпочали бої за місто й прорвали добре укріплені позиції противника. 21 лютого частини 37-ї армії впритул підійшли до Кривого Рогу з північного сходу, водночас зі сходу та південного сходу до міста наблизилися частини 46-ї армії. 22 лютого 1944 року Кривий Ріг був зайнятий радянськими військами, після чого впродовж кількох днів, до 26 лютого, 37-ма та 46-та армії вийшли на східний берег Інгульця³¹. Задум Й. Сталіна, окреслений у директиві Ставки ВГК № 30 204 від 29 вересня 1943 року, хоча й з великим запізненням, але було частково виконано.

У цілому бої на криворізькому на нікопольському напрямках тривали майже п'ять місяців. Чому ж Вермахт так запекло тримався за цю ділянку фронту на Дніпрі? Відповідь має дві важливі складові. По-перше, утримуючи Нікополь і Нікопольський плацдарм на лівому березі Дніпра німецьке командування розраховувало на можливість у найближчому майбутньому деблокувати своє кримське угруповання — 17-му армію генерала Ервіна Енеке. По-друге, контроль над Нікопольщиною і Криворіжжям уможливував належну роботу німецької оборонної промисловості, насамперед в галузі танкобудування, оскільки криворізька залізна руда і нікопольський марганець були основними ресурсами для виробництва в Німеччині легованої сталі. Ситуація на цій ділянці Східного фронту була на постійному контролі А. Гітлера, начальника Генерального штабу сухопутних сил Вермахту генерал-полковника К. Цейтцлера та рейхсміністра озброєнь і боєприпасів А. Шпеера. Останній у ході боїв за нікопольсько-криворізький виступ неодноразово наголошував на важливості утримання цієї ділянки фронту, а після втрати контролю над нею спрогнозував, що робота заводів підконтрольного йому відомства повністю зупиниться через півтора року (Шпеер А., 2010. С. 416–417), а Німеччина програє війну. Саме з огляду на ці два фактори восени 1943 — взимку 1944 року розгорнулося таке серйозне протистояння РСЧА і Вермахту на криворізькому і нікопольському напрямках у битві за Дніпро.

Отже, бої за Нікополь і Кривий Ріг в ході Другої світової війни тривали 124 дні та стали у 2,5 раза довгими за битву на Курській дузі, у якій Вермахт зазнав нищівної поразки. Німеччина опинилася на межі катастрофи, а самим подіям на Курському виступі радянськими істориками було надано статус «всесвітньо історичного» значення. Наведений у межах пропонованої розвідки фактаж дозволяє порушити питання щодо ревізії укорінених в радянській та пострадянській

²⁵ ЦАМО РФ. Ф. 244. Оп. 3000. Спр. 771. Арк. 47–71.

²⁶ Там само. Ф. 243. Оп. 2900. Спр. 832. Арк. 104.

²⁷ Там само. Арк. 108.

²⁸ Там само. Ф. 244. Оп. 3000. Спр. 771. Арк. 108.

²⁹ Там само. Ф. 243. Оп. 2900. Спр. 835. Арк. 206.

³⁰ Там само. Ф. 244. Оп. 3000. Спр. 785. Арк. 41.

³¹ Там само. Ф. 444. Оп. 8898. Спр. 171. Арк. 71–87.

історичній науці постулатів щодо докорінного перелому у протистоянні РСЧА і Вермахту. Отримані результати є не лише уточненням важливої проблеми в історії німецько-радянського

протистояння восени 1943 — взимку 1944 року, а й дозволяють припустити, що перелом на Східному фронті відбувся не на Курському виступі, а під час битви за Дніпро.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Буцько О. Нікопольсько-Криворізька наступальна операція 1944. Енциклопедія історії України: в 10 т. Т. 7 / відп. ред. В. Смолій. Київ: Наукова думка, 2010.
- Грицюк В. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни / редкол.: В. Смолій (голова) [та ін.]. Київ, 2010. 150 с.
- Грылев А. Днепр — Карпаты — Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году. Москва: Наука, 1970. 352 с.
- Егоров П., Кривоборский И., Ивлев И., Рогалевич А. Дорогами побед. Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии. Москва: Воениздат, 1969. 352 с.
- Жуков Г. К. Спогади і роздуми: в 2 т. Т. 2. Київ: Політвидав України, 1990. 496 с.
- Казанцев В. Мелитопольская наступательная операция (в цифрах). *Военно-исторический журнал*. 1977. № 7. С. 64–71.
- Конев І. Записки командуючого фронтом 1943–1945. Київ: Політвидав, 1983. 619 с.
- Манштейн Э. Утерянные победы. Москва: Вече, 2010. 624 с.
- Промышленность Германии в период войны 1939–1945 гг. / под ред. Г. Согомояна. Москва: Иностранная литература, 1956. 296 с.
- Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / отв. ред. С. Платонов. Москва: Воениздат, 1961. 982 с.
- Уткин Г. Штурм «Восточного вала». Освобождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. Москва: Воениздат, 1967. 464 с.
- Хаупт В. Сражение группы армий «Юг». Взгляд офицера Вермахта. Москва: Яуза, Эксмо, 2006. 448 с.
- Чуйков В. Від Сталінграда до Берліна. Київ: Політвидав, 1982. 702 с.
- Шеховцов Н. Наступление Степного фронта на криворожском направлении в октябре 1943 года. *Военно-исторический журнал*. 1968. № 10. С. 28–43.
- Шпеер А. Воспоминания. Москва, 2010. 688 с.

REFERENCES

- Butsko, O. (2010). Nikopolsko-Kryvorizka nastupalna operatsiia 1944 [Nicolopol-Kryvyi Rih Offensive Operation in 1944]. In V. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (Vol. 7, p. 403). Kyiv: Naukova dumka [in Russian].
- Chuiikov, V. (1982). Vid Stalinhrada do Berlina. Kyiv: Polityvydav [in Ukrainian].
- Egorov, P., Krivoborskii, I., Ivlev, I., & Rohalevich, A. (1969). Dorogami pobed. Boievoi put 5-i gvardeiskoi tankovoi armii. Moscow [in Russian].
- Grilev, A. (1970). Dnepr — Karpaty — Krym. Osvobozhdenie Pravoberezhnoi Ukrainy i Kryma v 1944 godu. Moscow: Nauka [in Russian].
- Hrytsiuk, V. (2010). Stratehichni ta frontovi operatsii Velykoi Vitshyznianoii viiny. V. Smolii (Ed.). Kyiv [in Ukrainian].
- Kazantsev, V. (1977). Melitopolskaia nastupatelnaia operatsiia (v tsifrah). *Voiennno-istoricheskii zhurnal*, 7, 64–71 [in Russian].
- Khaupt, V. (2006). Srazhenie gruppy armii “Yug”. Vzgliad ofitsera Vermakhta. Moscow: Yauza, Eksmo [in Russian].
- Koniev, I. (1983). Notes of the Front Commander, 1943–1945. Kyiv: Polityvydav [in Ukrainian].
- Manshtein, E. (2010). Uteriannyye pobedy. Moscow: Veche [in Russian].
- Platonov, S. (Ed.). (1961). *Strategicheskii ocherk Velikoi Otechestvennoi voiny 1941–1945 gg.* Moscow: Voensizdat [in Russian].
- Shekhovtsov, N. (1968). Nastuplenie Stepnogo fronta na krivorozhskom napravlenii v oktiabre 1943 goda. *Voennno-istoricheskii zhurnal*, 10, 28–43 [in Russian].
- Shpeer, A. (2010). *Vospominaniia*. Moscow [in Russian].
- Sogomonian, G. (Ed.). (1956). *Promyshlennost Germanii v period voiny 1939–1945 gg.* Moscow: Inostrannaia literatura [in Russian].

Utkin, G. (1967). Shturm "Vostochnogo vala". Osvobozhdenie Levoberezhnoi Ukrainy i forsirovanie Dnepra. M.: Voenizdat [in Russian].

Zhukov, H. (1990). Spohady i rozдумы (Vol. 2). Kyiv: Polityvdav Ukrainy [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 24.09.2023 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)